

En Omvendelsesberetning fra o. 1800 og dens Forhold til ældre Opbyggelseslitteratur.

Af K. F. Hafstrøm.

I Almindelighed kan man kun danne sig et meget usikkert Billede af, hvorledes det religiøse Liv i tidligere Tider har formet sig hos jævne Folk; vi kender kun de fremtrædende Personligheder — fra Andagtsbøger, Prædikensamlinger o. lign. — og maa antage, at Lægfolk har fulgt deres Førere.

Kun hvor Lægfolk kommer i Strid med Autoriteterne, i stærke Brydningstider som i 1730'rne, gør de sig bemærkede for Offentligheden og efterlader sig for os synlige Spor.

Efter denne Brydningstid blev der Stilhed om de vakte Kredse, men o. 1800 kom atter en Kamptid, da de rejste sig mod Balles Lærebog og evang.-chr. Salmebog. Saa længe man kun har Modstandernes Kritik, retslige Forhør o. lign. at holde sig til, er det dog et uklart — eller fordrejet — Billede, man faar af det religiøse Liv, der rørte sig, men efterhaanden er flere skriftlige Vidnesbyrd fra de vakte bragt frem for Dagens Lys.

Med den større Inderlighed i Gudsforholdet fulgte Kravet om alvorlig Selvprøve, saa man »ofte og flitteligen seer tilbage paa alle sine Gierninger, som mand har gjort / oc hvad Got mand derhos finder«¹: »prøfve dig self om du haffver brugt denne Dag til saadan hellig Øvelse / oc udi saadan gudelig Omgængelse dit Leffnet fremdraget / som denne Dag haffver budet«², »vi skal self være Visiterere«³,

¹) Daniel Dyke: Hiertets Selfbedragelse. 1706, S. 744. — ²) Willads Nielssøn: Aand-riige og opbyggelige Skrifter. 1704, S. 55. — ³) Willads Nielssøn: De hellige Guds Buds Himmelske Confirmatz af Gud. 1681, S. 206.

»holde Vagt over Sjælen«¹, om Aftenen »holde Afregning med Gud«² (*Kingo*: »Kom Hjerter, tag dit Regnebrædt«), i Særdeleshed før Nadveren »hver Morgen i den Uge examinere sig selv, hvorledes han hid til Dags har forholdt sig«³, (ja, *Spener* indførte Dagbog over Sjælens Tilstand), »i sin Journal flittig antegne, hvad han hver Dag har gjort og hvor meget han i sin Gudfrygtigheds Øvelse daglig fremmedes«⁴. (Nøjere Anvisning gives i *Hartlibius*: En christlig Dage-Bog, hvorledis mand skal dagligen retføre oc fremsette i Gierningen sin Christendom, Kbhvn 1682).

Det laa nær for de vakte at skrive om deres religiøse Oplevelser — særlig den store Oplevelse: Omvendelsen —, og desuden stod de i livlig Brevveksling med hinanden. Gennem disse skriftlige Vidnesbyrd er det muligt at iagttage Formerne for de vantes religiøse Liv og at finde Tilknytningen til de foregaaende religiøse Bevægelser; medens man hidtil kun har kunnet finde en forvirret Blanding af Paavirkninger fra det 18. Aarhundredes Bevægelser, bliver det nu muligt at skelne mellem de forskellige Paavirkninger.

En fremtrædende Plads blandt de skriftlige Optegnelser indtager *Johanne Marie Jensdatters Beretning om sin Omvendelse*⁵, baade fordi den er skrevet saa tidligt, og paa Grund af dens Betydning for Eftertiden⁶.

Hensigten med efterfølgende Afhandling er: gennem en

¹) The wohle (o: whole) duty of man. Et Menniskes Skyldighed imod Gud, sig selv og sin Næste, øjenskinlig og klarlig sat frem for alle, men særdeles for den Eenfoldige. 1730, S. 234. — ²) Emanuel Sonthomb: Guds Børns Gyldene Klenodie. 1732, S. 812. — ³) M. J. Rittmeyer: Guds Børns Himmelske Fryde-Maaltid paa Jorden. 1749, S. 5. — ⁴) Jonas Ramus: Naadens aandelige Markedstid. 1799. S. 93. — ⁵) Ang. *Kilder* se: K. F. Hafstrøm: Fra den jyske Vækkelse, Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 4. R. V, S. 1—41. Beretningen findes endvidere (i moderniseret, forkortet Form) i: Gudel. Smaaskrifter Nr. 638, O. Lohse 1926. At jeg har faaet Adgang til disse Kilder, skyldes særlig Elskværdighed fra Gaardejer Mikkil Christensen, Ikkjærgaard. — ⁶) Hafstrøm: Sml. t. jydsk Hist. og Top. 4. R. V, S. 10; Fra den jyske Vækk., S. 20.

Kommentar til Beretningens Indhold og Ordvalg at belyse dens Realforhold til ældre Opbyggelseslitteratur (idet jeg dog maa bemærke, at der kun lejlighedsvis er henvist til Salmelitteraturen). Selve Beretningen lyder saaledes:

A^o 1807

Nytaars Dag. Var vij¹ en Christi korsens fiende. Hav ingen lyst i andet end i det at Guds Rige kan udbredes, og at du kunde gjøre Guds villie. Ja? Kiære Herre det vil ieg love at gjøre i naven gud fader og søns og den hellig aands nav(n) ieg Johanne Marie Jensdatter (g)lattrup var i ikkier² den gaang matis havde brølup med Anne tameste datter da var ieg et vredens baren og gud og hans menenghed forfølger og var meget grom da sade mattis til mig ieg var ikke i gien fød da sade [ieg]³ om han var i gien fød da sade han Ja da sade ieg hvad det var at verre i gien fød da sade han det var at antage troen paa Christo da sade ieg [ieg] havde den da sade han neij ieg hade den eij hvorfor ieg blev sorre vred og forfuldem med min mond men da ieg kom hiem tog ieg biebelen i min hond og slog den op i den menig at gin drive dem men da møtte mig det i[e]g ikke vientede og det var lige som en piel gik i giennem mig og ieg læstde i den og ved den be[t]rateneng fig ieg den saa kiær at ieg arbæde over min formue i min betrode fund⁴ da ieg er en hus moder for at fou mig en tied til læsneg og betrateneg og ieg fig den kiærre og kiærre og ved den kiærlighed til hans or blev ieg sorre bedrøvet over minne sønder og gud rørde min samvetighed med en heftighed af hans aand og der var ikke saa stor en sønder som ieg ia ieg blev en stor skøydener og hafte ientiet at betalle med horpaa ieg græde saukkede og bade til gud om nade og ikke

1) Begyndelsen er skrevet med en anden Haandskrift, antagelig dikteret til hendes Mand, hvorved det paafaldende »vi« bliver forklarligh. — 2) o: Ikjærgaard, Raarup Sogn. — 3) [] er senere tilføjet, () udfaldet eller udvisket. — 4) o: Pund.

om retten o ieg var i en stor siellehode der havde hielvedes aggest betagen min siæl ientet kunde fornøije mig uden guds naade og den hade ieg ikke ieg var i ien sorre stor nød for min siæl min samvietighed var i en stævnet¹ for guds dom stol da fik ieg at viede hvo ieg havde forfult det var Christus i hans lemmer o ieg blev en dore i mig siæl før hafte ieg lyst til verden og den[s] mask men nu var det om nade at gijøre ieg var kommen i med at bande ieg bant røde trode om minne fiengre i den tanke de var for mine øjne disse skulle minde mig om Christe blod og hans korsfæstelse at ieg ikke skulle mire søyde² med forsæt i mod hans vilie det var nu om naade i Christe blod ieg vilde ikke søynde i mod gud og ieg havde ikke kraft til at i mod sto med og ieg bade enderlig til gud om nade og forbarmelse og det varede en del af sommeren ia det gik til iul og det blev hordere og hordere og ieg bade og sokkede til gud i himmelen om naade og det gik i faste ia saa nær met i faste kom det mig i hu ieg vil lade mig tegne til alters nar præsten hafte lat sin hond paa met hoved saa hobede ieg at fou fred ieg gik til skrevte men befant min samvietighed lige saa dan og det var lige som der var et liden meinde³ men i morgen ia men i morgen nær du haver fuoet Christe sande legeme og sande blod og den tied var mig meget lang og det blev morgen og ieg illede til kierken o ieg bade til gud om han vilde for barme sig over mig arme søynder og ski[e]nke mig sin rætfærdighed[s]k[i]ortel hellers blev det til dom og ieg gik hen at anamme det og ieg kom ned i giæn og det var lige saa dan og det var i faste efter meden⁴ sled ieg med sok og bøn og det blev aften alle giæk i Sieng men ieg gik i en stor nød langt ud paa natten og ieg søyndes det kunde være mig det samme hor ieg var der var vel ikke nade for mig at fou hor paa (paa) ieg lagde mig paa minne barre knæ og ansegt og

1) o: indstævnet. — 2) o: synde. — 3) o: Minde. — 4) o: Middagen.

bade om der var nade for mig at fou om hand vilde meddelle mig den minste Krom[e] hand hafte med delt nogen hund saa skulle [ieg] ikke forlage mi[e]re nor ieg mate bar viede ieg ikke skulle høre dievlen til men gud hour paa ieg gik i min sieng til min mand som sou og hørde meget af min nød og ieg føl i slom og ieg vognede op i stor glede og fryd og talte til min mand og sagde til ham nu var ieg det loijkligs meinske der var paa verdens ior[d] for nu havde ieg gud[s] nade ieg var saa ful[d] af Gud nade ieg kan hverken det sige heller skrive det var stor nu vieste ieg [h]vad det var d[et] at være fod¹ paa nøij ny siend en ny vilile en ny aand ia at være over sat fra mørket til lyset fra Santens mat² til guds fra synde stand i node stand nu føllede og smagte ieg [hans] døds og pinnes foiynd paa dør nu er saten iaget med sin riggiæren synd ieg lever soijnden eij men tragter kon at trinne ved Jesu dod og pinne paa livsens ræte viæ amen i Jesu naven

amen

det er skreven og erfarren af mig Johanne Marie Jensdatter Glattrup

nu havde gud tiæt³ et lys i min siæl og ieg var læijet i guds Vingar[d] og annamet af min ondelig brudgom et senter at ogre med nu skulde ieg bevis i mod min næste det gud havde bevis i mod mig og ikke grave met pund nied⁴ ieg snagde med nole men var frytagtig i mod de storre da togtede han min samviætighed med forskijødelse ieg bad gud om krat⁵ at brøde i giænnem men ieg fryte⁶ mig paa begge sieder da lod gud vor kretur død og han over bevisde mig i min samvettighed det var for min hoijgleri og han over bevis mig det som stor i bivlen og der som [du] vel holde min bude og minne befaling[er] da ska du være velsinet made⁷ du og alt det du haver og

1) o: født. — 2) o: Magt. — 3) o: tændt. — 4) o: ned. — 5) o: Kraft. — 6) o: frygtede. — 7) o: baade.

ieg gorde et løfte med min gud at vandre med den [t]ro
 abraham men der ien[d]fan[t] sig onder tieden blyferdig-
 he[d] nu behagede det gud at velsienne mig i vor ette
 skab med Livsfrogt og ieg kom i baren nød og der var
 iengen [K]r[aft] til at føde og Saten frestede min ømme
 samvetighed at ieg havde hoiilet¹ og ieg var i en stor
 barne nød og døden stod for min oijne da ien fant sig
 det værs

nar dievlen med os kiver i dødsens elende og ieg
 skelveede for Gud ieg bade om hand vilde slod² en blod
 streg over min syn[d] og for barme sig over mig usele
 dore for hans død og pinn[s] skjøl og der som der var
 mie³ liv for mig og han ville forløse mig af min horde nød
 da vilde ieg være Tro den gang ieg havde gort det løfte
 med gud da fode ieg strags met foster til verden saa dan
 er det mig gouen⁴ gud hilpe mig for Jesu skyld ammen.
 Jo her stor ieg gud hilpe mig for Jesu skyl ammen.

Beretningens Form — Bodskampen, det pludselige
 Gennembrud, den fuldkomne Lyksaligheds Følelse —
 stemmer med det sædvanlige Mønster for Omvendelsen,
 udviklet under de engelske og tyske Vækkelser⁵. Ofte
 foregaar Omvendelsen under voldsomme Former — Syn-
 deren føler det, som han befinder sig paa Dødens og Hel-
 vedes Tærskel (*Prax. piet.*⁶, *Arndt*⁷), undertiden udfra Op-
 levelse af virkelig Livsfare (*Baxter*⁸, *Schade*⁹ — *Hauge*¹⁰,

¹) o: hyklet. — ²) o: slaa. — ³) o: mere. — ⁴) o: gaaet. — ⁵) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingos Aandelige Siunge-Koor, S. LI. —
⁶) (L. Bayle): Praxis Pietatis / Det er: Gudfryctigheds Øffuelse ... vdsat ved Mette Gøye. 1646, S. 72. — ⁷) Johann Arndts: Sex Bøger om den Sande Christendom. 1750, S. 355. — ⁸) Constantin Grosse: Die Alten Tröster. Hermansburg 1900, S. 602. — ⁹) smst., S. 729. — ¹⁰) A. Chr. Bang: Hans Nielsen Hauge og hans Samtid, 2. Opl. Kristiania 1875, S. 10.

som bl. a. ved sit personlige Besøg 1804 var kommen J. M. Jd.'s Kreds nær)¹.

Ejendommelig for denne Beretning er Skildringen af Krisen *efter* Omvendelsen; en Reaktion efter Omvendelsen skildres ganske vist ogsaa i ældre Andagtsbøger og Beretninger (Frygt for Verdens Foragt², »Kleinmodighed«³, Frygt for Guds Majestæt)⁴. Og denne Krise — Skrupler og Anfægtelser efter Omvendelsen — blev efterhaanden et fast Led i den troendes religiøse Udvikling (en Præst — *Johan Green* — frasagde sig »af en vis scrupel og forsagthed« sit Embede; men det holdtes aabent for ham⁵ — det var noget, som man normalt skulde gennemgaa!). Men for J. M. Jd. er denne Krise efter Omvendelsen den alvorligste, den, hvor Døden stod for hendes Øjne, og hun tvivlede om Guds Naade.

Men eet er Beretningens Ydre, dens skematiske Form, eet andet dens Indhold. Det vil derfor have sin Interesse ved en nøjere Undersøgelse af Enkelthederne at fastslaa ikke blot Ligheden med tidligere Beretninger, men navnlig: hvorvidt Beretningen dækker over en virkelig Oplevelse, med andre Ord: Forløbet af den sjælelige Oplevelse, Omvendelsen. I det følgende skal altsaa fremdrages Ord, Vendinger og Tanker, som synes ejendommelige.

»A^o 1807, Nytaarsdag...« Alm. Begyndelse paa Selvbiografier, f. Eks.: A^o 1674 S. 7 Juny, Natten til Søn Dagen Klocken 12, Er jeg fød til verden: Jesus være min Hielp⁶.

»i naven gudfader og søns og den hellig aands navn«. I gammel Tid alm. Indledning til Testamente, Fundats o. lign.: In nomine Domini (1474, Mogens Giøe⁷; 1646,

¹) A. Fibiger: Hans Nielsen Hauge i Danmark, S. 31. — ²) Johan Caspar Schades Sporsmaale. 1741. S. 165, 178, 236. — ³) Hans Heinrich Neuchs: Den aandelige Aarvaagenhed. 1760, S. 113. — ⁴) Stephan Prætorius: De Troendes Aandelige Skat-Kammer. 1763, S. 395. — ⁵) Personalhist. Tidsskrift 1. R. V, S. 220. — ⁶) Personalh. T. 2. R. VI, S. 181. — ⁷) Danske Magazin 6, 1752, S. 124. — ⁸) Dsk. Mag. 3, 1747, S. 371.

Fundats⁸; derefter staaende Indledning til Selvbiografier (»Udi Jesu Christi Navn«¹, »Hjælp Gud«, over hvert Afsnit)².

»Hav ingen Lyst« ... jfr. Gravskrift 1772: »Hav i han-nem all din Baade — Hav i ham og i hans Naade — All din Lyst og Deel udvalt«³.

»den gaang matis havde brølup« ... *Mathias Nielsen*, Søn af Niels Bundgaard, Ølholm, var af Peder Frandsens Kreds, som havde gjort sig bemærket ved sin voldsomme Optræden⁴; i 1802 købte han Ikjærgaard, Raarup Sogn og var en af de forreste i Vækkelsen⁵. Hans Virksomhed synes præget ikke blot af Alvor, men ogsaa af Besindighed⁶. Brylluppet, J. M. Jd. her omtaler, er ikke nogen »gudelig Forsamling«; men M. N. benytter Lejligheden til at for-mane, en Opfordring, som ofte findes hos »Før-Pietisterne«, f. Eks. *Scriver*: »De troende kan godt ved Lejlighed tale, rose sig og vidne om Guds Kjærlighed«⁷ ved Giæstebud / Maaltider / Bryllupper / Barsel« (*Dyke*)⁸. »Alt hvad der foregaar, maa kun afbrydes med gudelige Tanker, med Sukken og hellig Længsel efter Gud, have den rene Hen-sigt at fremme Guds Ære, være sin Næste til Opbyggelse eller opbygges af ham«⁹ — en videre Udvikling af de gam-les Opfordring til Husandagt med Børn og Tyende, saa

1) Personalh. T. 1. R. V, S. 25. — 2) Do. 1. R. I, S. 91. — 3) Do. 1. R. III, S. 241. — 4) Vejle Amts Folkeblad. 1902, Julenummer ²³/₁₂ (Marius Sørensen). — 5) Khist. Saml. 3. R. II, S. 611. (Biskop Bror-søns Indberetning). — 6) Hafstrøm: Fra d. jyske Vækk., S. 25. — I et Brev ³¹/₆ 1815 kalder M. N. sig: »Eders Lærer, som har beviist den Godhed mod Eder, og underviist Eder af det reene Guds Ord, og skaane(t) Eders Samvittighed fra at blive underviist af en Bog som er blandet med falsk Lærdom.« (Hafstrøm: Den jyske Vækkelse, Sml. t. jydsk Hist. og Top. 4. R. V., S. 22, og: Fra den j. Vækk., S. 26.) Da det synes at dreje sig om en virkelig Undervisning, har M. N. sin Andel i »Friskolen«. En fuldstændig Friskole oprettedes i Glattrup, Raarup Sogn, 1839 (Skat Hoffmeyer, Raarup Sogns Kirkeblad, Febr. 1928). — 7) Christian Scribes Sialeskat (udg. af Vilh. Beck) 1741, S. 951. — 8) Daniel Dyke: Hiertets Selfbedragelse. Overs. af Ludvig Wins-løw. 1706, S. 557. — 9) Scriver: Siale-Skat II, S. 1112.

Husene kunde blive »smaaæ Templer«¹; en Forordning af 1629 om Kirketugt gør Advarsel og Formaning til en Pligt, ogsaa for Lægfolk².

»da sade mattis til mig, ieg var ikke i gien fød.« Sammenblandingen af Omvendelse og Genfødelse — Omvendelsen som en Del af Genfødelsen — findes allerede hos de ældre — »Før-Pietisterne« — og er den væsentligste Afgivelse fra den ortodokse Teologi.³

»tog ieg biebelen i min hond og slog den op i den menig at gin drive dem men da møtte mig« . . . En anonym Forfatter: »tog Biblen, ikke som før for at disputere⁴. . .« »og det var lige som en piel gik i giennem mig.« Ps. 38,3, *Arnd*: »ligesom de saar, som en piil sidder udi, giøre meget ondt«⁵.

»for at fou mig en tied til læsneg og betrateneg.«

Betragtning (meditatio) er det specielle Udtryk for Gudsforholdets Inderlighed og Tittel paa Andagtsbøger; særlig yndet var *Bonaventura*: *Meditationes vitæ Christi*⁶; under den stigende Fromhed fremhæves Betydningen af meditatio. Meget udbredt var *Martin Mollers* »Betragtning af Chr. Lidelse«⁷, skreven efter Middelalderens Mønster. *Bunyan* beder, »nest den hellige Skrifts Randsagning oc flittige Consideration oc Meditation«, om Saligheds Kundskab⁸. Fra *Joh. Gerhard*: *Meditationes sacræ* optages »Betragtningen« allerede af Før-Pietisterne. Blandt de mange »Betragtninger« har særlig *Rambachs*: »Betragtning over Chr. Lidelse,« og hos os *E. Ewalds*: »Korte, skriftmæssige

¹) Neuchs: Aarvaagenhed, S. 132. — ²) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingo, S. XLV. — ³) Philip Jacob Speners Christendoms Øvelse. 1768, Cap V., Hjalmar Holmquist: Kirkehistorie II, S. 442. — ⁴) Mahrholtz: Der deutsche Pietismus. S. 95. — ⁵) Arnd: Den sande Chrd. II, S. 355. — ⁶) Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark. 1909, S. 26. — ⁷) Albrecht Ritschl: Geschichte des Pietismus II, S. 10. — ⁸) Johan Bunian: Den Pilgrims Fremgang. Overs. af Jens Godsen, 2. Opl. 1708, S. 97; jfr. Luca Martini: Alle christelige oc dyderige Jomfruurs Ærekrantz. 1580, S. VII.

Betragtninger» (1733) været udbredt¹. *Peder Dyrskjød* takker, fordi han kan »betragte« sin Salighed i vor Frelser Chr., selv under Kors og Modgang². *Francke* bygger ikke blot Gudsforholdet, men ogsaa Videnskaben derpaa³. Under den senere Pietisme bliver Betragtningens Genstand næsten udelukkende Chr. Lidelse (»Opmuntring og Anviisning til Retteligen og ideligen at betragte Guds Søns vor Frelzers Jesu Lidelse« 1756), Rationalisterne bringer derimod Betragtninger over Naturen, Himmelen etc. — J. M. Jd's »Betragtning« gaar imidlertid kun ud paa Fordybelse i Skriften.

»Gud rørde min samvetighed ... der havde hielvedes aggest betagen min siæl ...« Beskrivelsen af Sjælenøden og Oplevelsen af Guds Naade er i det hele holdt i samme Form som de mange Omvendelses-Beretninger fra 18. Aarhundrede, men der er dog karakteristiske Vendinger, som viser hen til bestemte Forbilleder. Begreberne: »bange Samvittighed«, »Helvedes Angst« findes — selvfølgelig — ogsaa hos de gamle, men er karakteristiske for Bodsbevægelsen, der spirede frem allerede før 1700 under engelsk Paavirkning — det er paa denne Tid, Ordet »Pønitens« faar større Indpas (*J. Oskar Andersen*)⁴; men selv hos *Jesper Brochmand*, der er paavirket heraf, nævnes disse som Eksempler blandt de Onder, Verden giver⁵. Men efterhaanden som Inderligheden betones som det vigtigste i Gudsforholdet, henvises der stadig stærkere til Samvittigheden; fra den kommer Anklagen⁶, det gælder om at finde Ro i Samvittigheden⁷, og for Pietisterne bliver Samvittigheden den øverste Dommer; Afguderi, Hykleri, Fornægtelse af Sandheden »er imod Samvittigheden«⁸ (efterhaan-

¹) Khist. Saml. 5. R. III, S. 694. — ²) Sml. t. jydsk Hist. og Top. 1. R. III, S. 279. — ³) Ritschl: Piet., II, S. 255. — ⁴) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingo, LXXII. — ⁵) Jesper Brochmands Postil: Sabbathi Sanctificatio. 1655, S. 790. — ⁶) Praxis Piet., S. 84. — ⁷) ib. S. 275. — ⁸) J. Schmitgen: De Udvaldes Uforgængelig Krone / i Himmelen / Kand erlanges ved denne Himel-Nøgel / til Guds Skat-Kammer paa Jorden. 1736, S. 575.

den bliver denne stadige Henvisning til Samvittighedens Røst til en frygtsom Ængstelse, hvorom mere senere!).

Helvedesangst over Synden viser, ligesom den stærke Henvisning til Samvittigheden, Paavirkning fra England (*Praxis pietatis*¹, *Sonthomb*², *Dyke*³); *Arnd*: »en saare stor frygt og forskrækkelse«⁴. Angsten bliver fast Led i Omvendelsens Orden, saaledes hos *Hersleb* (hvis Skrifter var kendt i de vakte Kredse, se Forhøret over Karen Hansdatter⁵) og *Hauge* (der, som ovenfor nævnt, stod J. M. Jd's Kreds nær) »Helvedes Angst betog mig«⁶.

»min samviættighed var i en stævnet for guds dom stol« *Praxis pietatis*: »Nu maa jeg frem for Gud / som er Himmelens oc Jordens Herre / hans Domstoel«⁷

»da fik ieg at viede hvo ieg havde forfuldt det var Christus i hans lemmer.« »Christi Lemmer« er fra gammel Tid brugt som Udtryk for Kirkens Medlemmer (*Claus Førd*, 1560: »Derfor er Ondskab saa mangfoldig — Oc Christi Lemmer maa holde«⁸). Idet Skellet drages skarpere mellem den store onde Verden og de faa omvendte, bliver disse — og ikke alle, der som døbte er Medlemmer af Kirken — de sande Lemmer (»vi, dine arme Lemmer«⁹, »Christi og hans Lemmers Forfølgelse«¹⁰), »et ret levende Lem i sin Frelser Christo«¹¹, modsat Satans Lemmer¹² — og hos Separatisterne modsat Præsterne¹³). Hos J. M. Jd. er Lemmer = de vakte, som har været Genstand for hendes Spot.

»ieg var kommen i med at bande«. Vi møder allerede hos *Peder Pallad*: »velmeente Advarsel om den store Guds Bespottelse med Sværen oc Banden«, 1556, og Opbyggelsesfor-

¹) *Praxis Piet.*, S. 73, 76. — ²) *Sonthomb*: *Klenodie*, S. 296, 319, 553, 561. — ³) *Dyke*: *Selfbedrag.*, S. 188. — ⁴) *Arnd*: *Sande Christend.* II, S. 8, 355. — ⁵) L. Schrøder, *Nord. Månedsskr.* 1879 II, S. 84. — ⁶) A. C. Bang: *Hauge*, S. 7. — ⁷) *Praxis Piet.*, S. 76. — ⁸) Carl I. Brandt og Ludvig Helweg: *Den Danske Psalmedigtning*: I, S. 77. — ⁹) Johan Jacob Rambachs *Betragtning over den gandske Christi Lidelse*, S. 227. — ¹⁰) *ib.* S. 587. — ¹¹) *Khist. Saml.* 4. R. VI, S. 797. — ¹²) *Pontoppidan*: *Den nye Psalme-Bog*. 1740, 520₇. — ¹³) *Khist. Saml.* 3. R. III, S. 515.

fatterne Klager stadig over den »ugudelige Banden«¹. I »Bedendes Kæde« er en særlig Bøn »at bruge af den, som har havt Vane at bande og sværge«². Det foreslaas (1626), at Øvrigheden skal forbyde Banden paa offentlige Gader og andre Steder, og Overtræderne bør »blive saa revsede, at andre ikke skulle tage Exempel af dem til det onde«³, — i en Traktat fra 1666 er Ederne — til Advarsel — ordnet alfabetisk!⁴, og Pietisterne, som tager det nøje med Smaating, fordømmer Brugen af Ordet »skam«⁵ (som ganske vist i ældre Tid var Navn paa Djævelen).

»ieg bant røde trode om minne fiengre«.

Andreas Hof anfører forskellige Midler til at bekæmpe Uvanen: rive en Guldknapp af Tøjet for hver Ed, give de fattige en Dukat, bide sig i Tungen⁶; J. M. Jd's Metode synes at være original — og vidner i lige Grad om Alvor og praktisk Sans.

Denne Alvor i Forening med praktisk Sans for at fremme Helliggørelsen og Opbyggelsen begyndte at gøre sig gældende, saasnart Udformningen af Trossandhederne var endt, og kendetegner den ældre Pietisme. *Jesper Brochmands*: »Sabbati sanctificatio« er praktisk, fuld af Anvisninger til Fremgang i kristeligt Levned. Karakteristiske er Titler paa Andagtsbøger: »Tjg stille«, »Vaag op« (*Wilads Nielsson*), »Christendoms Genvey« (*Naur*), »Aandelig Kamp-Schole« (*Kegelius*), »Fromme Quinders Speyel« (*Holtzmann*), »Dend Gudelige Huus-Ordning« (*Blymester*). Der udgives »Skatkister«, ejendommelige og praktiske af Format, og man forfærdiger »Rimstokke« med Evangelierne paa Vers⁷. Udtryksmaade og Slutninger er slaa-

¹) Christian Sriver: Det fortalte og igienfundne Faar. 1716, S. 129. Rambach: Chr. Lidelse, S. 306. — ²) Hans Jacobsen Hvalsøe: De Bedendes Aandelige Kjæde. 1852, S. 193. — ³) Sml. t. jydsk Hist. og Top. 1. R. I, S. 191. — ⁴) Georg Albrecht: Tractat om den almindelige / nu udi Suang gaaende store oc grofve fordømmelige Banders / Suærens oc Æders Synd. 1666. — ⁵) Neuchs: Aarvaagenhed, S. 273. — ⁶) Andreas Hof: Laas for Munden og Tømme paa Tungen. 1705, S. 245. — ⁷) Brandt & Helweg: D. D. Ps.digtn. II, S. XXV.

ende (»gid trekantet Hierte maa Den Treenig Gud indtage«¹⁾. *E. Pontoppidan* taler om en »fyndig Tro«²⁾; ligesom Stenene skal behugges og poleres, maa de Kristne ved Kors »behuggis, rensis og poleris / førend de bliffuer bequeme til det Himmelske Hierusalems Bygning«³⁾. Der forfattes Bønner, passende til hvert af Klokken Timeslag⁴⁾, og for hver Livsstilling⁵⁾, *Sthen* foreskriver »Hvad mand skal betencke oc sige om Morgen, naar mand toer sig, naar Solen gaar op ... mand begynder sit Arbejde oc Haandwerck osv.«⁶⁾. Ved Paavirkning fra England forstærkes denne Udvikling i Retning af det praktiske; slaaende er f. Eks. hos *Sonthomb*: man vilde afholde sig fra Vin, hvis Nydelsen skulde straffes med, at vedkommendes Haand skulde holdes i Ild en halv Time, hvor meget mere, naar det gælder Helvedes Ild⁷⁾, Sammenligning mellem den Tid, der gaar til Fornøjelser, og den, der anvendes til Bøn (*Praxis piet.*⁸⁾, Ræsonnement ang. Livets Korthed (*Taylor*⁹⁾) — Fornuftslutninger, som i sig bærer Spiren til Rationalismen (f. Eks. hos *Drexel*)¹⁰⁾. Særlig fra det os nære *Rostock* (*Lütke-mann* og Efterfølgere)¹¹⁾ bredte denne »praktiske Fromhed« sig i vide Kredse.

Dette fortsættes af Pietisterne fra Halle: »praktiske Foranstaltninger til at vække og nære den gudelige Bevidsthed« (*Mirbt*¹²⁾). *Spener* vil have hele Dogmatikken omdannet

1) E. E. Naur: Christendoms-Gienvey. 1700, S. 29. — 2) Brandt & Helweg: D. D. Ps.digtn. I. 344. — 3) Valentin Wudrian: Schola Crucis et Tessara Christianismi. En ret Christelig Vndervisning om det gode Kaars. 1634, S. 9. — 4) Willads Nielsson: Kierligheds Maaltids Giesteræt. 1684, S. 24. Christen Christensøn Ferring: Horologium sacrum, d. e. Et Aandelig Sejrværck eller Timeglas. 1633. — Brandt & Helweg: D. D. Ps.digtn. II, 1. — 5) E. E. Naur: Aandelig Tids-Fordrif. 1700. — 6) Hans Christensen Sthenius: Geistlig Hussraad. 1592. — 7) Sonthomb: Klenodie, S. 19. — 8) Praxis Piet., S. 262. — 9) Charles Bodington: Books of Devotion. London 1903, S. 203. — 10) Hieremias Drexelii: Betenkninger om Evigheden. 1681, S. 180. — 11) Holmquist: K. Hist. II, S. 377. — 12) Realencyklop., Alb. Hauck, 1908, 2i Bd., S. 786.

til »praktisk Frelseslære«¹. — Det gælder om at gøre Indtryk (*Franckes* gentagne trefoldige: fortabes!)². Dette giver sig naturligt Udslag i Præstens Tiltaleform; i *Henrik Gerners* Afskedstale 1659: »I Elskelige Christne Siæle, som nu ere tilstæde, Høje og Nedrige, Lærde og u-lærde, Ædle og u-ædle«³ — sammenlign hermed *Jens Petersen Juuls* Afskeds-Prædiken (1765), hundrede Aar senere: »Dyrekiøbte Siæle!«⁴ *Jesper Brochmand*: »I Guds Børn«, »gode Guds Børn«, *Andreas Hof* (o. 1700): »Allerkjæreste Tilhørere«⁵. (Dette »praktiske« har stadig været fortsat, særlig af Vækkelsesprædikanter — endende med Gudstjeneste og Morgenandagt i Radio — og »slaaende« Henvendelse til Lytterne, som: du har indstillet din Radio rigtigt paa København-Kallundborg — har du ogsaa indstillet dig selv?). Pietisternes præges af Inderlighed og Henvisning til Forsoningen: »Elskelige og med Jesu Blood dyrekiøbte Siæle« (*Albert Thura*)⁶ »Elskelige, Allerkjæreste, forhærdede Syndere« (*Albert Trojel*)⁷, *Francke*: »Elskelige i Herren«, »i Christo Jesu«; »Min Allerkjæreste« (*Peder Hersleb*)⁸, »Elskelige« (*Mossin*)⁹ — og under Rationalismen stadig: »Andægtige Tilhørere«, »min Ven« o. lign. — En Hustru anbringer Sedler med Bibelsprog paa Steder, hvor hendes Mand maa faa Øje paa dem¹⁰, for Børnene anvendes Bibelsprog til Øvelser i ABC'en¹¹. Bibelsprog anbringes alle Vegne, ikke blot i Kirken og over Indgangsdøren til Hjemmet, men paa Navneklude¹², paa »Pandetræt« over

1) Kirke-Lexikon III, 551. — 2) August Herman Francke: Troens Handling eller Forretning i en Bodfærdig Synders Retfærdiggjørelse for Gud. Prædiken 2. Pintsedag. 1741, S. 12. — 3) Khist. Saml. 5. R. II, S. 145. — 4) Jens Petersen Juul: Afskeds-Prædiken 1767, S. 15. — 5) Andreas Hof: Laas for Munden. — 6) Albert Thura: En Vækker I De Søvnagtige Christnes Øre / som ved hvert Minut raaber Var dig for Satan! 1738, S. 3. — 7) Albert Trojel: Betragtninger over Jesu Lidelse. 1762. — 8) Peter Hersleb: Prædikener. 1744. — 9) Hans Mossin: Huus-Postil. Bergen 1766. — 10) Mahrholtz: D. D. Piet., S. 340. — 11) August Hermann Franckens Morgen- og Aftenbønner. Odense. 1857, Indledn. — 12) Personalhist. T. 2. R. III, S. 238.

Arnen¹, en Højspænding, som let slaar over i Sværmeri². Alt har til Hensigt at »vække en levende Ortodoxi«³; i sin Udartning bliver det til den smagløse Udmaling af Christi Lidelse, for hvilken »Pontopps. Salmebog« ikke er fri.

J. M. Jd. skriver: de (røde Traade) skulde minde om Christi Blod og Korsfæstelse — men hun fordyber sig ikke i »Lidelsen«, ligesaa lidt som hun kan siges at gøre nogen smagløs Anvendelse deraf.

»at ieg ikke skulle mire søynde med forsæt«. Meningen er aabenbart: at jeg ikke skulde synde (o: bande) »mod« min Vilje, men »synde med Forsæt« maa være et for J. M. Jd. nærliggende Udtryk, hvis Betydning hun har misforstaaet.

Naar hele Livet skulde leves for Guds Ansigt — være een Gudstjeneste — var det absolut Krav at »overvinde forsætlige Synder« (»skaf den samme ikkun strax af, øv dig dernæst i det gode«)⁴; men Samvittigheden pintes af de uundgaaelige »Skrøbeligheds-Synder«, som man maatte haabe, Gud i sin Naade vilde tilgive (*Sonthomb*: Synder af skrøbelighed og uvidenhed bliver daglig tilgivne for Christi skyld, men »de modvilliges (o: genstridige, ulydige) og forsætlige synder, dem skulle vi visselig og ufejlbar sky og fly slet og aldeles«⁵, *Praxis piet*: »udi synderlighed vaar dig at du icke aff din frj Villie / oc forsæt synder. Thi det er umuligt at haffue den sande Tro / oc tilligemet / oc forsætlig viis gjøre ilde oc Synde«⁶, »bevar os fra forsætlig Synd«⁷. Denne »relative Fuldkommenhed« er nøjere udviklet i *Kvækernes Forsvarsskrift*⁸ (paa Dansk, London

¹) Hist. Samf. Aarb. f. Aarhus Stift, IV, 1911, S. 94. — ²) Holmquist: Kirkehist. II, S. 449. — ³) K. R. Hagenbach: Den evangeliske Protestantisme. 1861. S. 244. — ⁴) Schade: Spørm., S. 184. —

⁵) Sonthomb: Klenodie, S. 593. — ⁶) Praxis Piet., S. 275; jfr. Reenberg, Khist. Saml. 5. R. V, S. 546, P. Saxtorph: De Troendes Skat og Klenodie. 1757, S. 23, Philip Jacob Speners Christendoms Øvelse. 1768, S. 28, H. Gravesen: Enevold Ewald, S. 53. — ⁷) Guds Børns daglige Adgang til Naade-Stolen. 1748, S. 8. — ⁸) Forsvar for den Sande Christelige Theologi, som den Kundgiøris og Prædikis af det Folk, som af Foragt kaldis Quækere. London. 1738, S. XXII.

1738), som muligvis har øvet ikke ringe Indflydelse.

Denne Opfattelse af Problemet imødekommer den almindelige Trang, som navnlig har givet sig Udtryk i Pietismen: at naa til Harmoni i Sjælen, Enhed i Stedet for Delthed, den gode Samvittighed¹. Det virkede befriende, og Udtrykket: »forsætlig Synd« bliver gængs (en Fader beder for sin nyfødte Søn: Gud lade ham forsetlig Dine Bud ej bryde noget Stykke²), og det var dette, der gav Modstanderne Anledning til Beskyldningen for indbildt Fuldkommenhed, baade under Brydningstiden i København³, og paa Landet, eftersom Vækkelsen bredte sig⁴, helt til Slutningen af Aarhundredet (*Peder Frandsen*)⁵, og i visse Tilfælde virkelig førte til Sværmeri⁶. — For J. M. Jd. er »synde med Forsæt« et Udtryk, som let falder i Pennen, fordi hun har hørt det saa tit, uden at opfatte Betydningen.

»ieg vil lade mig tegne til alters« . . . Det var under Nadveren, *Teresa* oplevede sin Henrykkelse; Nadveren har til alle Tider været Livskilden for de Kristne, ogsaa for de praktiske Pietister (*Schade* anbefaler at fatte gode Forsætter under Skriftemaalet⁷); man kan maaske undres over, at J. M. Jd. ikke føler Skrupler ved at gaa til Alters, inden hun er naaet til Frelses-Vished, da disse Betænkeligheder spillede saa stor Rolle i den senere Pietisme.

»sled ieg med sok og bøn . . . huor paa ieg gik i min sieng . . . og ieg vognede op i stor glede«. Typisk for de pietistiske Omvendelser (for en Del med *Franckes* som Mønster⁸) er den voldsomme Overgang fra den dybeste Fortvivlelse til den største Fryd, som »ingen Tunge kan

¹) Georg Fasting: Til Belysning af Pietismen. Kristiania 1883, S. 103. Vilh. Grønbech: Religiøse Strømninger i det nittende Aarhundrede (Gyldendal: Det nittende Aarh. XXV, 1922). — ²) Personalhist. T. 6. R. I, S. 261. — ³) Gravesen: Ewald, S. 48. H. F. Rørdam, Khist. Saml. 3. R. IV, S. 73; 5. R. V, S. 432. — ⁴) Hardsystems Aarvog II, 1903, S. 75. — ⁵) Hafstrøm: Fra den jyske Vækk., S. 10. — ⁶) Khist. Saml. 3. R. III, S. 203. — ⁷) Schade: Spørsn., S. 144. — ⁸) Ritschl: Piet., II, S. 251.

udsige¹, overalt skildret med næsten nøjagtig samme Ord, og derpaa:

»ny siend en ny vilile ia at være over sat fra mørket til lyset«. *Col.* I 13, *Acta* XXVI 18, *Joh. Evang.* V. 24, *1 Pet.* II 9 citeres overalt i disse Omvendelses-Beretninger.

»nu føllede og smagte ieg [hans] døds og pinnes foijnd«. *Kingos Salmeb.*: »Jeg troer vist, at min synd — Ved Jesu døds og pines fynd — Er evig sat til side². Den næsten sanselige Følelse af Saligheden er typisk for *Heinrich Müller* (»smager og seer, hvor venlig Herren er³, »i Troen lugte og smage Guds Godhed⁴, »erfarre og smage Guds Kierlighed⁵, »føle og fornemme ham⁶); derefter hos os: *Naur* o. 1700⁷. Men den spores allerede hos *Mich. Bock* 1590⁸, *Arnd*⁹ og *Scriver*¹⁰.

Denne Tidens Trang til det anskuelige, sanselige, efter Ortodoksiens Fordybelse i Tankeverdenen, gav sig Udslag i Jesuitternes »Øvelser«, og som det i den katolske Kirke udartede til Dyrkelsen af Jesu hellige Hjerte, udviklede det sig i den protestantiske Kirke til en ligesaa usmagelig Fordybelse i Betragtningen af Jesu Vunder, begge med *Bernhard* som Forudsætning¹¹. Tiden bliver aldrig lang for Guds Børn, som omgaas Jesu Vunder og Saar¹², de er den bedste Tidsfordriv¹³, Mad og Drikke¹⁴, nydelige og velsmagende Retter¹⁵, Spisekammer og Bad-

1) *Praxis Piet.*, S. 203. — 2) *Salmeb.* 1781; Nr. 180, v. 6. — 3) *Heinrich Müller*: *Himmelske Kierligheds-Kys og Gudelige Kierligheds-Lue.* 1745, S. 68. — 4) *ib.*, S. 207. — 5) *ib.*, S. 210. — 6) *ib.*, S. 211. — 7) *E. E. Naur*: *Til Aandelige Pinse-May.* 1699, S. 37, do: *Chrd.-Gienvey*, S. 117. — 8) *Michael Bock*, *Honstein*, *Sorgefulde oc Bedrøffuede Hierters Vrtegaard ... Vdsæt paa Danske Aff Rasmus Hanssøn* 1597, G, V. — 9) *Arnd*: *Sande Chrdom*, S. 442. — 10) *Grosse*: *Alte Tröster*, S. 256. — 11) *Ritschl*: *Piet.*, I, S. 54. — 12) *Johan Christoph Schinmeyer*: *Nogle Hoff-Personers Samtale om En sand Christendoms Muelighed.* 1739, S. 19. — 13) *Opmuntring og Anviisning til Retteligen og ideligen at betragte Guds Søns vor Frel-sers Jesu Lidelse.* 1756, S. 174. — 14) *ib.*, S. 11. — 15) *Saxtorph*: *Skat og Klenodie*, S. 9.

stue¹, et universal Hjælpemiddel², den probate, lægende Olie³; der kan den troende krybe ind og skjule sig⁴, »hvad er dog det for en Naade og Trøst at ligge i Jesu Blod, Vunder og Saar«⁵. Der tales om Blodet, ikke blot i Gravskrifter (»i Lammets Blod du nu er søled — til dette blodig Vaskersted«⁶, men selv i Fødselsdagsvers (»Min Præste-Kiol er sort, men Hans er hvid og rød, — det er min Liv-Couleur, min Lyst, min Trøst, mit Brød«⁷). Daaben er »Vand som udflyder af Jesu Christi Vunder«⁸, endog i Bordbønnen mindes de⁹. Hvert Saar svarer til sin Art af Synd, Vunderne anraabes, hvert for sig¹⁰, Kristi Død udpensles til det hæslelige¹¹. »Pontoppidans Salmebog« er ikke uberørt heraf (de nye, tyske Salmer): »Jesu blode-strømme — Sencker jeg mig i¹²; — Ach maatte jeg hans aabne side — Saa længe kysse som jeg gad«¹³. »Blodet« og »Brudgommen« sammen-sættes; f. Eks. i *Jørgen Hee*: Christi Lidelses Historie (over 2000 Sider!): »blodig Brudgom«¹⁴.

Andagtsbøgernes Titler viser Tidens religiøse Præg: »Chr. paa Oliebjerget eller Betragtninger over Vores paa Olie-Bjerget bedrøvede, ængstefulde, skielvende, bævende, afmægtige, grædende, bedende, med Døden stridende og Blodsvedende Gud og Frelser Jesus Christus« (1757), »Betragtning af Christi Lidelse« (*Trojel*), »Nogle med Blod besprengte Blomster« (*Boye*), »Langfredagsspejl« (*Naur*), »Opmuntring til Retteligen at betragte Guds Søns vor

¹) Heinr. Müller: Kierl. Kys, S. 284. — ²) Neuchs: Aarvaagenhed, S. 114. — ³) Christus paa Olie-Bjerget. 1757, S. 5. — ⁴) Heinr. Müller: Kierl. Kys, S. 284. — ⁵) Lære-riige og opmuntrende Exempler Af Siele, som have ladet sig drage til den Korsfæstede Jesum ... til det uskattefulde Jesu Blods Priis og Berømmelse. 1759, S. 50. — ⁶) Personalhist. T. 2. R. I, S. 286. — ⁷) Kiøbenhavnske Nye Tiden-der 1752, S. 131. — ⁸) Prætorius: Skatkammer, S. 230. — ⁹) C. J. Brandt: Salmedigteren Hans Christensen Sthen. 1888, S. 33. — ¹⁰) Ritschl: Piet. II, S. 65; Arnd: Sande Chrdom, Cap. 23, S. 812. — ¹¹) Ritschl: Piet. IV, S. 388. — ¹²) Pontopp. Slmb. 345, V. 3. — ¹³) ib. 405, V. 2. — ¹⁴) Fr. Boye: Nogle med Blod besprængte Blomster, S. 98.

Frelzers Jesu Lidelse« (forskellige Forff.), »Betragtning over den gandske Christi Lidelse«, »Scola Crucis«, »De syv Kors Ord« (*Hersleb*), »Gudelige og gaffnlige Betænckninger offver Vor Frelzers Jesu Christi hellige oc højværdige Bloed-Daab« (*E. Pontoppidan*) o. m. fl.!

Af alt dette gaar der i hvert Fald kun en svag Genklang gennem J. M. Jd.'s Ord.

»nu havde gud tiæt et lys i min siæl.« Udfra det bibelske: »Gud er Lys« ligger det nær at udtrykke Omvendelsen ved: Gud tænder Lys i Sjælen, og med disse Ord er den bratte Omvendelse bleven udtrykt, lige fra *Hermes Trismegistos*¹, undertiden som en Vision (*Böhme*², *Heinrich Niclas*)³, og for Mystikere bestaar den sande Kirke af dem, der har dette Lys⁴. (*Samuel Nethenus*: »Lux in tenebris« 3: Kirken bestaar af de genfødte, disse er Lyset i Mørket⁵ — jfr. »Kvækerne«⁶). For J. M. Jd. er Lyset: den levende Tro (ligesom i *Pontopp. Salmeb.*: Kan du i dit hierte finde — At der er et Lys derinde⁷).

»min ondelig brudgom«. *Arnd* er maaske den første Lutheraner, der anvender Billedet: Brud-Brudgom paa den enkeltes Forhold til Gud⁸, og det anvendes derefter stadig (hos *Scriver* en endnu udførligere »Ægteskabs-Kontrakt«⁹, jfr: *Pontoppidan*: du skænker — jeg skænker . . .¹⁰), — som Modstykke *Prætorius*: Verden = Djævelens smukke Brud¹¹. Allerede hos *Arnd* nærmer Udtrykkene sig det sanse- lige, det forstærkes hos *Heinr. Müller*¹², og med Højsangs- stilen »holdt et stort Stykke middelalderlig Katolicisme i den rene Læres Dage sit Indtog i den lutherske Kirke-

¹) Vilh. Grønbech og Aage Marcus: *Mystik og Mystikere*. 1928/30, S. 82. — ²) ib., S. 156. — ³) F. Nippold: *Hist. Bilder vom Boden des Separatismus*. (Prot. Monatsblätter) Gotha 1864, S. 22. — ⁴) ib., S. 18. — ⁵) Ritschl: *Piet.* III, S. 390. — ⁶) A. Bruckner: *Erweckungsbewegungen*. Hamburg 1909, S. 36. — ⁷) *Pontopp. Slmb.* 21, V. 4; *Schade*: *Spørm.*, S. 323. — ⁸) Ritschl: *Piet.* II, S. 42. — ⁹) *Scriver*: *Sjæleskat* I, S. 512. — ¹⁰) *Pontopp. Slmb.*, 428. — ¹¹) *Prætorius*: *Skatkammer*, S. 441. — ¹²) *Heinr. Müller*: *Kierl. Kys*, S. 138, 186 do.: *Evangeliske Hierte-Speyl*. 1704, S. 505.

Afdeling¹, som navnlig hos Herrnhutterne dreves ud i det anstødelige. Heri spores tillige Indflydelse fra »Hyrde-Poesien«².

Salmedigtningen staar naturligtvis i Gæld til den verdslige Digtning; *Sthen* er bl. a. paavirket af Folkevisen³, og den fremtrædende Naturfølelse hos de »gamle« Salmister er paavirket udefra (se *Hans Albertsøns* smukke: »Jeg veed en Urt, baade deilig oc bold — Som staar paa Marcken hin rene«⁴). »Det skønne« indgaar lige saa naturligt i Salmernes, som de verdslige Melodier benyttes, hvis de findes egnede dertil; »jeg haver der med vildet gjort de velklingende og behagelige Melodier saa meget meere himmelske, oc dit Sind (om dig det befalder) dismeere andægtigt . . . under selv-samme Melodie, at høre en Sang om Zion«, siger Kingo til »dend gunstige og retsindige Læsere« i Fortalen til Siunge-Koor; men betænkeligt bliver det at overføre »Erotikken« i den religiøse Poesi. I »Dend Forordnede Ny Kirke-Psalmebog«, 1705, findes Udtryk som: »Hvo drucken bliver af Kierlighed — Til dig / veed grandt Jesu Sødhed«, »Da blifver der Kys med Favnetag / Fast søder end nogen Honnings Smag«, »O Jesu kier / min Brudgom skøn / i Tugt og Ære Kand mig ret lystig gjøre«⁵. Ogsaa i *Dagbøger* bliver fra 1700 lignende Udtryk almindelige (i Anledning af Dødsfald)⁶ samt i *Gravskrifter* og *-taler*⁷, men »Pontoppidans *Salmebog*« (1740) (og den senere »forordnede«) gaar langt videre i denne Henseende.

»nu skulde ieg bevis i mod min næste det gud havde bevis i mod mig . . . ieg snagde med nole . . .« J. M. Jd.

¹) Frederik Nielsen (V. Ammundsen): *Kirkens Historie* II. 1908, S. 495. — ²) J. Oskar Andersen: *Indledn. t. Kingo*, S. LXII; Ernst Frandsen: *Brorsons Julesalmer* (Udg. af Jysk Selskab f. Hist., Sprog og Litt.). 1932, S. 23. — ³) Ernst Frandsen: *Hans Christensen Sthen* (*Acta Jutlandia*) 1932, S. 93. — ⁴) Brandt & Helweg: *D. D. Ps.digtning* I, 67. — ⁵) S. 21, V. 21, 29; S. 60, V. 6. — ⁶) *Personalhist. T.*, 5. R. V, S. 25; 6. R. I, 74, 262. — ⁷) do. 1. R. I, S. 64; 1. R. II, S. 223; 1. R. III, S. 157; 1. R. V, S. 100; 7. R. III, S. 180; 8. R. I, S. 49.

afholder ligesaa lidt som Mathias Nielsen gudelig Forsamling; *Schinmeyer* advarer den omvendte mod at »opblæses« og opfordrer til at »bie efter Kald og Lejlighed til at opbygge og forbedre deres Næste«¹; »et Lys maa tænde et andet« (*Rambach*)², nemlig ved Samtaler³. »God Snack er Gestebuds rette Pryd« (*Lonerus*)⁴ til at »befordre det hellig Evangelii Løb«.

»men var frygtagtig i mod de større«. *Rambach* formaner til at »træde frem for Lyset med det samme, saasom det ikke indeholder noget, der strider imod den sunde Fornufts Grund-Love eller imod det indplantede Begreb om Gud og hans Væsen«⁵, »med hellig Frimodighed«⁷. *Prætorius*: »Fornegt ikke Guds Naade imod dig, men roes dig deraf med største Frimodighed, og siig: »Hvo skulde dog have tænkt, at jeg arme Menneske, jeg arme syndige Orm, skulde komme til denne store Herlighed«⁸. Der indfinder sig let en vis Frygtsomhed; *Schade*: Frygt for Verdens Foragt⁹, *Francke*: »saadanne, som endnu ikke ere igiennembrudte og komne til troens frimodighed eller vished, men staar under lovens trældom, og ey have fattet Jesu kierlighed og naade retteligen«¹⁰; og de rammes særlig af Jesu Tugt¹¹. *Thurah*: den troende beder Gud om ikke at maatte blive til Skamme, »thi han har ofte derfor stor Frygt«¹². *Prætorius*: Frygt for Guds Majestæt, og denne »formeres ved Djævelens Forskrækkelser«¹³; som en Reaktion efter Omvendelsen vil ofte en eller anden aandelig Svaghed indfinde sig, navnlig »Kleinmodighed«¹⁴.

»da togtede han min samvætighed med forskijødelse.«

¹) Johan Christoph Schinmeyer: Den Rette Vey til Livet, Tillige med dens Af- og Irre-Veye. 1739, S. 161, 163. — ²) Rambach: Christi Lidelse, S. 272. — ³) ib., S. 267. — ⁴) J. Lonerus: En Christelig / oc ordentlig / Dispositz / forklaring oc vdleggelse. 1605, 7. S. e. Trin. — ⁵) Prætorius: Skatkammer, S. 419. — ⁶) Rambach: Christi Lidelse, S. 272. — ⁷) ib., S. 267. — ⁸) Prætorius: Skatkammer, S. 385. — ⁹) Schade: Spørsm., S. 165. — ¹⁰) August Hermann Franckens Haand-Postil. 1752, S. 748. — ¹¹) ib., S. 752. — ¹²) Diderik de Thurah: Samling af endeel gudelige Betragtninger. 1776, S. 101. — ¹³) Prætorius: Skatkammer, S. 395. — ¹⁴) Neuchs: Aarvaagenhed, S. 113.

Stemningsskiftet mellem dyb Pessimisme og frejdig Tillid stammer fra Middelalderens Følelse af dyb Armod¹ (*Ellen Jørgensen*), og under det isolerede Liv, der førtes i de vakte Kredse, forstærkedes det ganske naturligt (»ja, nød og angst for og bag«², *Pontopp. Salmeb.*, 271: hvert Vers begynder: »mig plage mine Synder«. *Hans Holk*: En Præstes fem og tyve Aars høye aandelige Anfægtelser, o. 1780, »jammerlig fortærede« af en øm Samvittighed³). Selv de »glade Kristne«, Herrnhuterne, er »fulde af Hjerteangst og Frygt«, beretter en fynsk Bonde fra sit Besøg i Christiansfeldt⁴. En ængstelig Forsigtighed præger de vakte; der anbefales »forsigtig Vandel«⁵, advares mod fortrolig Omgang med det andet Køn⁶, Højsangen fortolkes rent aandeligt⁷ (modsat: fortolke Gudsforholdet sanseligt). Selv med Haven bør den troende ikke beskæftige sig for meget⁸; bedst derfor at holde sig inde (allerede hos *Nested* 1625)⁹ og sige Verden Adieu¹⁰.

»da lod Gud vor kretur død.« (*Praxis piet.* »tugtet med Sygdom og onde Tilfald«¹¹).

»og han over beviste mig i min samvettighed det var for min hoijgleri.« *Praxis piet.* lade sit »Liuss ved mit Exempel skinne for dennem uden all Hycklerii«¹²; *Francke*: »nogen vil fremture i sit hykleri og synder, for hvis skyld Herren tugter ham, og paafører ham angst og rædsel«¹³; »Hykleri« i nøjagtig samme Betydning som hos J. M. Jd. hos *Rambach* (»Hvo som ikke vil vove noget for Christi Skyld ... den røber sit Hykleri«¹⁴) og hos Hauge¹⁵.

¹) *Ellen Jørgensen*: Helgendyrkelse, S. 69. — ²) *Pontopp.* Slmb. 239, V. 10. — ³) *Prætorius*: Skatkammer, S. 27. — ⁴) *Khist. Saml.* 4. R. I, S. 417. — ⁵) *Lyder Høyer*: Aandelige Siælsrørende Betænkninger. 1761, S. 32. — ⁶) *Adam Struensee*: Guds Villie efter det Sjette Bud. 1771, S. 31. — ⁷) *Naur*: Chrd.-Gienvey, S. 100. — ⁸) *Johan Quirsfelds Himmelske Have-Selskab*. 1794. Fortale. — ⁹) *Nelaus Povelsson Nested*: Græd icke. 1625, S. 127. — ¹⁰) *Lyder Høyer*: Sjælsr. Betækn., S. 39. — ¹¹) *Praxis Piet.*, S. 490. — ¹²) *Praxis Piet.*, S. 721. — ¹³) *Francke*: Haandpostil, S. 757. — ¹⁴) *Rambach*: Christi Lidelse, S. 1171. — ¹⁵) *A. C. Bang*: Hauge, S. 43.

»der ien[d]fan[t] sig onder tieden blyferdighe[d].« »Blufærdighed« betegner hos de gamle Forfattere den samme Dyd som nu: (den kvindlige) Beskedenhed og Tilbageholdenhed, »en af de deyligste oc ypperste Dyder oc it herligt Smycke oc pryldelse hoss unge folck«¹. »B. zirer et ungt Menneske, ja, alle Mennesker best, et blyefærdigt Menneske er ret en deylig Rose og al Ære værd«²; B. nævnes sammen med »Fryct«³, og Ydmyghed (endnu hos *Heinrich Müller*)⁴, og det er en Ros at have levet »blyefærdig« (Gravskrift, 1720)⁵. Men hos *Rambach* findes: »blyferdig og øm Samvittighed«⁶, »blufærdige og forskræmte Gemytter«⁷, »blufærdige dog troende og oprigtige Sjæle«⁸. — At J. M. Jd. er paavirket af sidstnævnte, synes utvivlsomt!

»ieg kom i baren nød og der var ingen [K]r[aft] til at føde.« *Bedendes Kjæde*: Bøn i Barselnød, naar »Barnet er kommen til Fødselens Sted, og der er ingen Kraft til at føde«⁹.

»døden stod for mine oijne«. Beskrivelsen af Krisen er som taget ud af *Praxis piet.*¹⁰ (hvoraf *Spener* var paavirket)¹¹; af samme Type: *Schade*¹², *Arnd*¹³, *Hauge*¹⁴ og mange andre¹⁵.

¹) Martini: Jomfruers Ærekrantz, S. XIII; jfr. Johann Holtzmann: Fromme Quinders Speyel. 1653, S. 50; Michael Saxe: En Liden Aandelig Spørsmåls Bog. Enfoldige Folck oc Vngdommen gantske fornøden / nyttig oc lystelig at læse. Rostock 1602. Fortale; Hans-Michel Moscherosch: En Troe Faders Christelige Siæle-Gaffue. Lykstad. 1645, S. 120; Morten Rhode: Christi Legeme. Det er: Den Stridende Christen Kircke / Under et Menniskis Gestalt. 1699, S. 64, 81. Mag. Georg Ursins ... Tale, Holden i Nascous Kirke den 24. Aprilis Anno 1715 — Just under Slaget med de Svenske — Paa — Kolberger Høyde. 1743, S. 21. Struensee: 6. Bud, S. 36. — ²) Prætorius: Skatkammer, S. 440. — ³) Jorgen Huulbech: Aarons Bryst Span. 1706, S. 1217. — ⁴) Heinr. Müller: Kierl. Kys, S. 208. — ⁵) Personalhist. T. 6. R. IV, S. 230. — ⁶) Rambach: Christi Lidelse, S. 225. — ⁷) ib., S. 417. — ⁸) ib., S. 1057. — ⁹) Hvalsøe: Bedendes Kjæde, S. 311; Rittmeyer: Fryde-Maaltid, S. 540. — ¹⁰) Praxis Piet., S. 72 flg. — ¹¹) Ritschl: Piet. II, S. 111. — ¹²) Schade: Spørsm. (Levnet). — ¹³) Arnd: Sande Chr., S. 365. — ¹⁴) A. C. Bang: Hauge, S. 7 flg. — ¹⁵) Mahrholtz: Der Deutsche Pietismus, S. 93, 116.

»når dievlen med os kiver i dødsens elende.« *Kingo*:
»Naar vi med Dievelen kifve I dødsens elende«¹.

»en blod streg«. *Saxtorph*: »Frelseren gjorde med Blod en Streg over alle Synder«².

»for hans død og pinns skyld«. Dette og lignende Udtryk findes selvfølgelig mangfoldige Steder³; særlig ofte findes »for din Døds og Pines Skyld« i »Bedendes Kjæde« (o. 20 Gange — foruden »for din blodige Døds og Pines Skyld«⁴, »for Jesu Saars, Blods, Pines og Døds Skyld«)⁵.

»da fode ieg strags met foster til verden.« Alm. Sprogbrug før 1600: »avle og føde Foster«⁶; i Betydningen: lille Barn hos *Naur*⁷, *Villads Nielssen*⁸, »*Pontoppidan*«⁹.

»Jo her stor ieg gud hilpe mig for Jesu Skyl ammen.« Jfr.: Luther i Worms!

At Johanne Marie Jensdatter virkelig har oplevet, hvad hun skildrer, er utvivlsomt, hendes Beretning bærer Troværdighedens Præg; se saaledes Overensstemmelsen mellem Tidsangivelsen: »saa nær midt i Faste« og Bønnen »om han vilde meddele mig den mindste Krumme, han havde meddelt nogen Hund,« en Genlyd af Teksten til 2. Søndag i Fasten: den kananæiske Kvinde! Man maa beundre den Alvor og Energi, hvormed hun kæmper sig frem til Frelsesshede. Navnlig er Skildringen af den anden Krise, dens Stigen under Svangerskabet, Afslutningen, der falder sammen med Barnets Fødsel, af psykologisk Interesse. Og dog er Beretningen ikke blot holdt i Tidens almindelige religiøse Sprog, men — som paavist — helt igennem skrevet

¹) Den Forordnede Nye Kirke-Psalmebog 1781. S. 4, V. 4, Slutn. — ²) Saxtorph: Skat og Klenodie, S. 151. — ³) »Gud forlade mig min Synd for Jesu Døds og Pines Skyld, Amen« er tilføjet i Randen af Anders Jenssøn Mariagers »Fader vor«, 1580, som har tilhørt Biskop Rørdam og af ham er forsynet med en lang Liste over Henvisninger (Statsbiblioteket, Aarhus). — ⁴) Hvalsøe: Bedendes Kjæde, S. 6. — ⁵) ib. 141. — ⁶) Khist. Saml. 5. R. II, S. 722. — ⁷) E. E. Naur: En Aandelig Jule-Stue. 1703, S. 181. — ⁸) Willads Nielssen: Catechismi Postebud oc Breftdragere. 1682, S. 185. — ⁹) Pontopp. Slmb. 401, V. 1.

efter bestemte Mønstre, Udtryk og Vendinger »laante«, et Eksempel paa, i hvilken Grad Lægfolks religiøse Liv foregaar (i hvert Fald: i hvilken Grad de kan opfatte deres religiøse Oplevelser) efter bestemte Forbilleder.

Spørgsmaalet bliver da: kan det herigennem paavises, at J. M. Jd.'s Omvendelse er Udslag af en bestemt religiøs Bevægelse specielt af det pietist.-herrnh. Røre? At det til en vis Grad har øvet Indflydelse, er utvivlsomt; hendes Læremester »Mattias Nielsen« kom fra det religiøst bevægede Liv i »Ølholm«, og han regnedes for Føreren for sin Kreds (*Biskop Birchs Indberetning* ¹¹/₈ 1812)¹.

Der findes hos J. M. Jd. flere af Pietisternes (og Herrnhuternes) gængse Udtryk, men — som den foregaaende Undersøgelse har vist — flere af disse er for hende kun tillærte Vendinger (»Christi Blod«, »aandelig Brudgom«, »føle og smage«), et enkelt Udtryk misforstaaet (»med Forsæt«), og de fleste Udtryk og Tanker findes allerede hos ældre Forfattere (»Før-Pietisterne«) »Genfødsel«, »gudelige Samtaler«, »Helvedes Angst«. Den ejendommelige Anvendelse af Ordene »Hykleri« og »Blufærdighed« (og »Christus i hans Lemmer«) synes taget fra *Rambach*: »Betragtninger over den ganske Christi Lidelse« og Beskrivelsen af Krisen under Fødselen viser hen til *Hvalsøe*: »Bedendes Kjæde«, med en saadan Tydelighed, at det synes sikkert, at hun maa have haft disse to Andagtsbøger, selv om en Paavirkning iøvrigt kan være sket indirekte, f. Eks. gennem Præstens Prædiken. Hun synes ogsaa at være paavirket af *Heinr. Müller*. Men de fleste af disse hører ikke til den Halleske Kreds (derimod tyder Udtrykket: Blod-Streg paa en vis Forbindelse med Saxtorph: »De Troendes Skat og Klenodie«, en Andagtsbog, som var meget udbredt)².

¹) Koch: Den piet. Vækk. i Jylland. Khist. Saml. 3. R. II, S. 531.

— ²) At »Bedendes Kjæde«, har været særlig udbredt i disse Kredse, synes at fremgaa af en Undersøgelse af Skiftebøgerne for Grundet og Høygards Gods (1774 — 1806) og Engelsholm Gods (1737 — 86),

J. M. Jd. kan næppe have tænkt sig, at Beretningen om hendes Omvendelse skulde fylde den ret store Bog, i hvilken hun har nedskrevet den; hun har utvivlsomt villet føre Dagbog over sit Sjæleliv, men opgivet det — hendes Pietisme stikker ikke saa dybt. Hun benytter Lejligheden til ved Samtale at »udbrede Guds Rige« (se hendes Indledning: hav ingen anden Tanke . . .!) — men dette kunde give Modstandere Anledning til at beskyldte hende for at holde »gudelige Forsamlinger«. Omvendelsen er hendes store Oplevelse, om den talte hun stadig, og med en Iver, som fik *P. Laursen, Fredensbjerg*, til at tage Afstand fra hende i et meget skarpt Brev (som han først efter nogen Tøven afsendte), hvori han beskyldte Mattias Nielsen og hende for at bygge paa indbildte Aabenbaringer, for Hovmod, Had m. m. (se »Brevbogen«)¹. Sognepræsten, Pastor *Brøchner*, klagede til Øvrigheden, og ⁹/₁₁ 1811 fik hun og de andre »Fanatikere« Tilhold om »at være ordentlige og ikke holde Forsamlinger eller søge at udbrede deres fanatiske Lære«². Herredsfoged *Brorson* skriver ¹⁴/₁₁ 1811 om hende: hun »rystede, hævdede sit Bryst og græd, og hine gamle Theologers Ordspil om Naade, Arvesynd og Genfødselse, Kristi røde Blod, med utallige Talemaader og Distinktioner i Pontoppidan og desuden Bibelsprog flød fra hendes Læber som en henrivende Strøm i fulde tre Kvarter, uden at jeg fandt mindste Sammenhæng. Hun troede, at de, der ej tænkte som hende, var fordømt. . . . Sammenkomster holder hun ikke«³. Selvom J. M. Jd. frikendes for at holde gudelige Forsamlinger, er hun drevet et langt Stykke ud i Fanatisme. Smlgn. Forhørene over vakte Kvinder i Tyskland o. 1700⁴; »Rystelser« er et psyko-

(Landsarkivet, Viborg), hvor jeg har fundet (idet jeg forbigaar Bøger, som findes een Gang): Salmebog (34), Bibel (8), Catechismus (5), Huspostil (5), enkelte Prædikener (5), Bedendes Kjæde (4), Tanke-Tøjle [Ivar Brinck] (3), Bibelske Kjærne [Lassenius] (2).

¹) P. Laursens Brevbog, Ny kgl. Saml. 382^m, 30. — ²) Politie Protokol for Bierre Hatting Herreder 1811, 9. Nov. — ³) Koch, Khist. Saml. 3. R. II, S. 526. — ⁴) Ritschl: Piet. II, S. 183.

patisk Fænomen, som dukker op indenfor den radikale Pietisme¹: *Fox*, *Kvækerne*², *Kuypers* Vækkelse 1749³, *Gru-ber's* Inspirations-Menigheder⁴, *Shakers* i Nord - Amerika⁵, *Falsteriana*⁶, *Fynske Vækkelse* (Chr. Madsen)⁷.

Paa Cancelliets Foranledning skulde nu »en Commission sammentræde for at forsøge, hvorvidt Sværmerne ... kunde formanens at afstaa fra deres vildfarende Meninger« ... »Udfaldet af denne Forhandling, under hvilken der blev anvendt muligste Flid for at formaae disse fanatiske Mennesker til at erkjende deres Vildfarelse og be-
quemme sig til et med deres Borgerpligter stemmende rig-
tigt Forhold, havde ikke ganske været efter Ønske, idet disse Personer, med Undtagelse af Johanne M. J., der er-
kjendte sine Fejl, vedbleve deres Vildfarelser ...«⁸. J. M. Jd. skiller sig altsaa ud fra sin Kreds, tvunget af sin Samvittighed (Matt. Nielsen var af en saa ømtaalig Samvittighed, at onde Mennesker benyttede sig deraf til at snyde ham i Handel⁹); til P. Laursen, Fredensbjerg, kom hun senere i godt Forhold¹⁰. Men naar hun føler Samvittig-
hedsnag over at være gaaet for vidt, er Aarsagen: hun til-
hører ikke den halleske Pietisme. Det gælder Dan-
ske som Englændere: de har »solid sense« og »humour«¹¹. Hun kan betegnes som *Gammel-Lutheraner*, det Navn, hvormed Partiet senere — med mindre Ret¹² — betegnede sig, i Lighed med de tyske¹³, indtil de fik Navnet »de

¹) Holmquist: Kirkehist. II, S. 450. — ²) ib., S. 328. — ³) Ritschl: Piet. I, S. 348. — ⁴) do. II, S. 369. — ⁵) Fr. Hammerich: Den Kristne Kirkes Historie III. 1873, S. 475. — ⁶) Chr. Bruun: Falsteriana. 1869, S. 18. — ⁷) F. Nygård: Kristenliv i Danmark gennem 100 Aar ... Den fynske Opvækkelse, S. 365. — ⁸) D. K. 1. Dep. 3, S. 308 («Extract af Sagen»). — ⁹) Hafstrøm: Fra den j. Vækk., S. 28. — ¹⁰) Schrøder: P. L. Fredensbj. (Nord. Msskr. 1879 II) S. 115. — ¹¹) William Boyd Carpenter: A Popular History of the Church of Eng-land. London. 1900, S. 297. — ¹²) Marius Sørensen, Vejle F.blad 21/3 1910. — ¹³) V. Ammundsen: Den kristne Kirke i det nittende Aar-hundrede. 1925, S. 200.

stærke Jyder«, hvortil *P. Larsen, Skræppenborg*,¹ har erklæret sig som Ophavsmand (jfr. den gamle Kristendom paa Fyen²). »Det pietistiske Tidsrum kom ikke saa uformidlet af Liv i vor hjemlige Kirke, som man har været tilbøjelig til at antage« (*J. Oskar Andersen*)³. J. M. Jd. staar paa samme Grund som Kingo. Da Rationalisterne vilde berøve Menigheden deres gamle Salmebog, rejste de vakte sig til Kamp — og førte den til Sejr: de fik Lov til at beholde deres kære Kingo!

¹) Ludvig Schröder: Peter Larsens Liv og Gerning. 1902, S. 24; Peter Larsen: Veiledning til Bedømmelse. Kolding. 1854, S. 52. —

²) J. Johansen: Om den ældre fyenske Opvækkelse. 1897, S. 26. —

³) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingo, S. XCV.